

PROZODICKÉ VLASTNOSTI JAKO FONOSTYLICKÉ PRVKY V DĚTSKÉ ŘEČI

KAREL OHNESORG

Jestliže studium dětské řeči upoutávalo již dříve pozornost pedagogů, psychologů a lékařů, v posledních desetiletích tu převažuje o tuto problematiku zájem lingvistů a víra v renesanci studia dětské řeči, jak ji vyslovil Antoine Grégoire,¹ se ukázala odůvodněnou. Vychází totiž řada prací věnovaných rozboru řeči dětí různých národů a na podkladě konkrétních materiálů, reprodukovanych ve vyhovující fonetické transkripci, vznikají i studie srovnávací. Ukazuje se tu, že pro rozvoj řeči dětí platí některé obecné zákonitosti, pro něž lze najít analogie ve vývoji jazyků a jejichž poznání může přinášet nové pohledy na řešení problémů lingvistických. Není proto divu, že se konstituují nové vědní disciplíny, pedolinguvistika a pedofonetika, inaugurované v Brně, kde se také konalo v r. 1970 Colloquium paedolinguisticum, první mezinárodní symposium věnované výzkumu vývoje dětské řeči z hlediska lingvistického a psycholingvistického.

Pohled na vývoj dětské řeči se rozšiřuje a vede jednak k poznání, že dítě při zvládnání jazyka je postaveno před úkol velmi obtížný,² jednak k zjištění, že jeho vyjadřovací prostředky jsou mnohem bohatší, než by se na první pohled zdálo, a že nedostatek některých prvků (dosud nezvládnutá artikulace) je vyvážen větším využitím zvukových prvků jiných (fonostylizací). Již v mluvních projevech těch nejmenších dětí můžeme totiž zjistit různé fonické styly, které jsou u nich mnohem více funkčně využity než v řeči dospělých. Tyto styly mají několik společných a pro dětskou řeč charakteristických znaků. Jsou to: změna tempa řeči (agogika), barva hlasu, různý stupeň kvantity samohlásek, rytmus, intonace a konečně zesílení nebo zeslabení artikulace. Proto nelze vykládat v realizaci dětské promluvy všechny odchylky od mluvy okolí menší nebo větší obratností či pozorností při realizaci fonických řad. Některé z nich se totiž objevují v dětských promluvách i v období, kdy už je vývoj řeči dítěte po stránce artikulační ukončen a kdy za jiných okolností dítě realizuje svou promluvu zcela správně (tj. v souladu s realizací promluvy svého prostředí). Určité okolnosti psychické (a někdy i fyziologické, např. únava)

¹ *Lingua* 2, 1949, str. 355.

² Сгров. Корней Чуковский, *От двух до пяти*, Москва 1963,¹⁷ str. 23: «Понстине ребенок есть величайший умственный труженик нашей планеты, который, к счастью, даже не подозревает об этом.»

určují různé způsoby dorozumívání pomocí mluvené řeči, různé fonické styly dětské promluvy.³ Tyto styly se mohou navzájem silně lišit. Některé z variant jsou sice těžko postižitelné, ale jiné jsou typické. Jsou to, podle dosavadních rozborů, styl emfatický, nedbalý, pečlivý a „mazlivý“; k nim by se dal připočítat i zvláštní styl, kdy si dítě ve své promluvě „hraje na malého“. Původ těchto stylizací je dán nejen využitím prozodických prvků na vyvážení zatímních nedostatků v artikulaci, ale také větší citlivostí dětí pro zvukovou stránku řeči a odtud i jejich zálibou v hraní s řečí. Tato záliba (a „vychutnávání“) zvukového bohatství řeči se projevuje jak radostným hraním se slovy,⁴ tak také volbou různých fonických stylů. — Rozdíly v realizaci promluvy pak jsou tu tak značné, že napříště při rozboru dětských mluvních projevů bude nutné při jejich registraci odlišovat promluvy běžné („neutrální“, v běžné denní komunikaci) od projevů fonicky stylizovaných a zaznamenávat i situaci, za níž k promluvě došlo, jaká byla její funkce.⁵

Přesvědčivým důkazem vnímavosti dětí pro zvukovou stránku řeči je i tzv. arepce. Dítě se zmocňuje dychtivé realizací, které mají zvláštní, neobvyklou zvukovou strukturu, a zařazuje je (s menším či s větším úspěchem při jejich fonetické realizaci) do své slovní zásoby. Čím je slovo méně obvyklé svým hláskovým složením, tím spíše se uchytí.⁶ A poněvadž některá slova, která jsou běžně ve společnosti „tabu“, mají svou zvukovou strukturou charakter expresivnosti, objevují se mnohdy právě tato slova v dětské slovní zásobě, i když děti jejich význam plně nechápou. — Což ostatně v určitém slova smyslu není jen výhradou mluvy dětí. I v řeči dospělých se často uchytí některé výrazy normálně méně frekventní (jako třeba různé mluvní floskule a klišé: *jaksi prostě, betální, chřipajzna*) nebo napodobení fonetické stylizace známých herců (a ve zpěvu džezových zpěváků).⁷

³ Srov. Maurice Grammont, *Observations sur le langage des enfants*, Mélanges Meillet, Paris 1902, str. 80: „Il est bon de remarquer aussi avec quelle pénétration cet enfant à deux ans distinguait le langage courant et grave du langage enfantin; si bien qu'à cette époque, où il est parvenu à prononcer tout d'une façon irréprochable, il s'est refait un nouveau langage pour parler avec sa soeur ou pour faire le câlin avec les grandes personnes.“ — Podobná konstatování uvádějí také Marcel Cohen, *Sur l'étude du langage enfantin*, Paris 1952; A. H. Гвоздев, *Вопросы изучения детской речи*, Москва 1961; Heinrich Hanselmann, *Einführung in die Heilpädagogik*, Erlenbach-Zürich 1945³; Karel Ohnesorg, *Fonetická studie o dětské řeči*, Praha 1948, a *Druhá fonetická studie o dětské řeči*, Brno 1959; Tatiana Slama-Cazacu, *Relațiile dintre gîndire și limbaj în ontogeneză*, București 1957.

⁴ K. Čukovskij (l. c. 302) tu mluví o opojení zvukem (опьянение звуками). — Srov. i Jean Thabault, *L'enfant et la langue écrite*, Paris 1945², str. 81 a 95: „Ils ont un goût très vif pour les sonorités mystérieuses et sans signification.“ — „Le corps des mots — en tout cas — joue dans l'esprit de l'enfant un rôle essentiel, plus important parfois que leur signification.“

⁵ M. Cohen (l. c. 188): „Il ne suffit donc pas d'enregistrer un maximum d'observations sur l'enfant, il faut aussi noter constamment tout ce qui concerne l'entourage.“

⁶ Toho si všiml už Quintilianus (*Instit.oratoria* I,1,4): „Et haec ipsa magis pertinaciter haerent, quae deteriora sunt.“ — Srov. tu i beletristický postřeh Marcela Aymé (*Travelingue*, Paris 1941, str. 24): Mme Lasquin répétait à mi-voix le dernier mot avec le plaisir que prennent parfois les très jeunes enfants à prononcer une expression obscène.“ — O arepci v. K. Ohnesorg, *O mluvním vývoji dítěte*, Praha 1948, str. 29–31.

⁷ Srov. Hanselmann (l. c. 214): „Wenn ein berühmter Schauspieler zufällig

Odtud i velká frekvence výrazů onomatopoických a interjekcí v slovní zásobě dítěte, neboť tyto kategorie slov v počátečním mluvním vývoji tvoří základ jeho slovní zásoby.⁸ V slovech tohoto druhu také dítě dovede realizovat slabiky zavřené (*haf!*, *hop!*), kdežto v ostatních druzích slov je dosud odstraňuje (*hodná* > *honá*, *barva* > *báva*). Interjekce představují totiž v řeči dítěte poslední zbytky období prvních podkorových projevů hlasu. Přežívají jako nejnižší podklad řeči a mohou být později rozvíjeny v slova. — Poněvadž jednoslabičné interjekce jsou v prvních dětských slovech tak frekventní, svádí to někdy k tvrzení, že první dětská slůvka jsou vždy jednoslabičná.⁹ Ale to platí jen pro tuto slovní kategorii. Ostatní slova jsou hned od počátku dvouslabičná (často, ale ne vždy složená z iterovaných slabik, oddělených kratičkou pauzou [*má-ma*, *Pé-ta*], což asi souvisí s původní dětskou bradylalíí). Ale i v počátečních fázích dětské řeči byla zaznamenána slova tříslabičná.

Pokud jde o kvantitu vokálů, je to funkčně velmi zatížený prvek v prvních dětských mluvních projevech. Ale zatímco se dítě dopracovává pomaleji k funkčnímu využití kvantity v systému daného jazyka, využívá velmi bohatě různých stupňů délky vokálů jednak k rozlišení různých slov, která zatím artikuluje stejným způsobem, jednak k vyjádření svého vztahu k vlastní promluvě, jejího citového zbarvení.¹⁰ Zde se ukazuje při soustavnějším výzkumu, že dítě velmi citlivě reaguje na fonostylizace dospělých a že samo také těchto stylizací velmi často využívá pro vyjádření stavů a nálad, které zatím jinak vyjádřit nedovede.¹¹ Ale jestliže v řeči dospělých dochází při emfázi k dlužení slabik náslovných (*to je nááádhra! báááječně!*), děti spíše prodlužují slabiky koncové (*nedáám, hodnáá*), což často pak dospělí při hovoru s dětmi „arepci“ napodobují.¹²

Význam přízvuku pro vnímání mluvené řeči dítětem byl zatím oceňován různě. Někteří věří, že jej dítě vnímá velmi citlivě a že proto z delších slov, která zpočátku nepřesně napodobí a zkracuje, podržuje slabiky přízvukné, a řada dokladů z různých prací jako by tomu nasvědčovala: *идем* > *ѡот*, *принесу* > *си*, *собака* > *baka*; *leguminke* > *guminke*, *zeszyty* > *šiti*; *gebrannt* > *bant*; *chocolat* > *kola*, *café* > *fe*, *beaucoup de four-*

näsel, dann näseln alle Kollegen, die auch berühmt werden wollen, und zuletzt die halbe Stadt. Die Gefahr der Ansteckung scheint für Erwachsene nicht viel kleiner als für die Kinder zu sein und zwar auch bei anderen Sprechfehlern, nicht nur beim Näseln.“ — Jean Tarneaud, *Traité pratique de phonologie et de phoniatrie*, Paris 1961², str. 94: „Le mimétisme de la voix offre des exemples curieux; un tel interlocuteur peut confondre la voix d'une dame et celle de la servante, parce qu'inconsciemment cette dernière imite la voix de la personne avec laquelle elle vit.“

⁸ 50 % z prvních 50 slov, 28 % z prvních 150 slov, 6 % z prvního tisíce slov. — Srov. K. Ohnesorg v *Universitas Carolina, Philologica I*, 1955, str. 85–107.

⁹ Srov. např. František Brohm, *O vývoji dětské řeči a jejích vadách*, Praha 1956, str. 17.

¹⁰ Srov. Antoine Grégoire, *L'apprentissage du langage*, Paris 1937, str. 222: „La durée est un précieux renfort dans l'expression de maints sentiments qu'ils soient teintés de bonne ou de mauvaise humeur.“

¹¹ O významu citové výchovy pro vývoj řeči dítěte pojednává nejnověji Marie Vajshajtlová, ve sborníku *Colloquium paedolinguisticum*, The Haag 1972, str. 256–259. — Srov. i SPFFBU, 1971, A 19, str. 226.

¹² Pokud dospělí protahují slabiky koncové (*Hondzóó, dej to séém!*), je to v jiné stylistické rovině.

mis > ku mi, atd., atd. (Ale ani zde to neplatí obecně: *электричество* > vo.)

Analýza mluvních projevů českých dětí však tuto myšlenku nepotvrzuje: *děkuju* > *kuju*, *veverka* > *velka*, *železo* > *jezo*, *čokoláda* > *kojáda*. Takže správnější asi bude vykládat zkrácené dětské tvary jako výsledek echolalického opakování konce promluvy či slova řeči okolí. Teprve na vyšším stupni vývoje podržují české děti při krácení slov slabiky přízvukné a základ slova (*papírek* > *papík*, *legitimace* > *legimace*), tak jak to někdy dělávají dospělí při řeči s dětmi ve snaze poskytnout dítěti k napodobení tvar kratší, pro reprodukci méně náročný (*elektrika* > *ela*). Tuto myšlenku potvrzuje i pozorování Jespersenovo,¹³ který věří, že pokud je v hypokoristických formách rodinných jmen zachován základ slova, jsou tyto zkrácené tvary výtvorem dospělých, pokud zůstává konec slova, že jsou tyto formy výsledkem tvorby dětské. (Sr. tu české *Bohuslav* > *Bohouš*, *Slávek*; franc. *Clotaire* > *Cloclo*; *Gabrielle* > *Brielle*, příp. s dětskou iteračí *Bribri*.)

Rozhodně však je přízvuk v řeči dětí významným prvkem rytmizačním, jak na to ukazuje záliba dětí v rytmičných (a v rýmovaných) říkankách.¹⁴ Pro fonickou stylizaci však dítě užívá tohoto prozodického prvku méně, a pokud se takové stylizace vyskytnou, jsou obdobné jako v mluvních projevech dospělých v okolí dítěte.

Mnohem více využívá dítě ve svých mluvních projevech modulací melodických. Od dob známého pokusu Tappoletova¹⁵ bylo později již několikrát prokázáno, jak silným faktorem je pro dítě při jeho komunikaci s okolím právě melodie řeči. Je to totiž první prvek, který dítě z promluv okolí vnímá a jehož také zpočátku velmi hojně užívá ve svých promluvách k rozlišení významu fonických řad jinak zvukově stejných. Velmi věrně a trvale si potom osvojuje intonační prvky řeči prostředí, v němž vyrůstá. Jednotlivce pak u těchto modulací setrvává i později, třebaže už zvládl realizaci fonických řad po všech ostatních stránkách tak, jak je realizuje jeho okolí. Původní intonace rodného dialektu zůstanou neměnnou charakteristikou jeho mluvy, což se projeví hlavně při emfázi. (Jako by úsloví, „on revient toujours à ses premières amours“ platilo i pro řeč: první, co dítě na řeči upoutalo, byly její intonace.)

¹³ Otto Jespersen, *Language, Its Nature, Development and Origin*, London 1922; IX, 7 — Stupmwords.

¹⁴ Na to upozornil už Jan Ámos Komenský v *Informatoriu* (VII): „Dítě, jak slovům rozuměti začíná, hned se v harmonii a rytmiích kochati začíná.“ — Srov. i Cukovskij (I, s. 288). „Рафмотворство в двулетнем возрасте — неизвезный этап нашего языкового развития.“

¹⁵ E. Tappolet, *Die Sprache des Kindes*, Basel 1907. Dítě reagovalo stejně na otázky „Où est la fenêtre?“ a „Wo ist das Fenster?“. — Srov. i G. J. Romanes, *L'évolution mentale chez l'homme*, Paris 1891, str. 123: „Nous pouvons être assurés, toutes fois, que tels mots ne sont jamais compris si les intonations ne le sont aussi, et que la compréhension des mots peut être facilitée par la compréhension de l'intonation qui les accompagne.“ — Viz i František Čáda, *Studium řeči dětské I*, Praha 1906, str. 24: „Při takových dotazech, povelch atd. více na modulaci hlasu, na melodickém spádu dotazu či rozkazu záleží než na slovech. Myslím, že v největším počtu případů dítě vlastně melodii — smím-li tak krátce říci — věty si zapamatuje a podle ní poznává, o který pohyb jde, který posuněk má vykonatí, a slova že jsou mu zcela podružná.“ — Ostatně snadno si lze ověřit fakt, že prvotním dětským promluvám dobře rozumí — na podkladě intonací — nejbližší okolí, zatímco osobám jiným musí pěstouni dětské otázky či odpovědi „překládat“.

Okolí dítěte brzy vycítí, jak důležitým faktorem při dorozumívání s ním je melodie řeči, a výrazně jí pak ve styku s dítětem užívá, což ještě více zvýrazňuje emfatické modulace, které se vždycky v řeči dospělých ve styku s batoletem objeví. To pak věrně tyto intonace napodobí a odtud je jeho řeč melodicky bohatší, a to tím spíše, že nejčastějším vzorem promluvy jsou mu ženy, jejichž projev je vždy emfatictější než projev mužů. Jestliže dítě zpočátku realizuje intonační vzorce svého okolí čistě mechanicky (tak ve výpovědi užije intonace věty tázací: *Je to medvídek?* — Odpověď: *medídet* s intonačním vrcholem na slabice druhé), později mu slouží různé intonační variace jako prvek stylistický a jeho různé mluvní styly jsou rozlišeny především faktory melodickými. K odchýlným melodickým modulacím se pak dítě utíká i tehdy, když má odřikávat verše. Odtud typické dětské intonace při přednesu básniček, kdy se dítě odpoutává od obsahu (jemuž někdy ani dost nerozumí) a dodává „slavnostnosti“ svému přednesu modulacemi, které nejsou v běžném dorozumívacím procesu běžné a které se někdy pohybují na rozhraní mezi řečí a zpěvem. Mnohé rysy tu ovšem spadají i na vrub „stylu mazlivého“, který někteří rodiče s oblibou podporují a který pak na počátku školní docházky učitelé pracně odstraňují — aby brzy nahradili tyto rodinné melodie proslulou melodií školní. — Velké umění některých našich autorů veršů určených dětem spočívá právě v tom, že verše jsou vytvořeny bez zbytečného poučování a moralizování tak, aby děti upoutala jejich melodičnost.¹⁶

Jak živě si děti uvědomují zvukovou strukturu promluvy a jak jí dovedou pak užít pro její fonickou stylizaci, je také dobře vidět v jejich řeči, když si hrají „na malé“, vracejíce se úmyslně k staršímu stadiu svého mluvního vývoje. Jde tu o vynechávání náslovných souhlásek, jev, na který nebylo zatím v dosud publikovaných pracích upozorněno. V prvních stadiích mluvního vývoje vynechávají děti často náslovné souhlásky, a to nejen ty, které dosud netvoří součást jejich fonematičké repertoáru, ale i ty, které v jiných pozicích realizují zcela pravidelně. Několik příkladů českých: *áva (káva), iba (ryba), ampa (lampa), emam (nemám), eden (jedem), ívenka (dívenka), opíť (topit), umaš (tu máš!)*. A najdeme podobné doklady i v pracích cizích: franc. *adō (pardon), apuš (la bouche), ane (panier)*; lotyš. *agi (nagi), ajak (varjak), enne (Nenne)*; pol. *oć! (choď!), eće (jeszce), oda (woda)*; slovin. *una (luna), aja (Maja), uda (huda)*; rus. *ампа (лампа), аоџа (Волоџа)*. A tak v době, kdy již dítě zvládlo správnou artikulaci všech tvarů své slovní zásoby, hrajíc si na malé robě, realizuje tvary typu: *ejsek (pejsek), omoc! (pomoc!), usim (musím)* ap., jak to slyší z úst dětí mladších. Užívá pak těchto tvarů jako fonostylistického prostředku, dokazujíc tím současně, jak bystře a jemně vnímá zvukovou stránku řeči svého okolí, a potvrzujíc také, že Jespersen (l.c. 113) velmi vhodně cituje při svém výkladu o jemnosti dětského sluchu příslovní „Little pitchers have long ears“. Naproti tomu nemáme zatím dokladu, že by dítě při stylizaci promluvy vypouštělo celé počáteční slabiky, což je asi vý-

¹⁶ Srov. Čukovskij (l.c. 361): Пятая заповедь для детских писателей — повышенная музыкальность поэтической речи. — Význam intonace pro verš vůbec podtrhuje Josef Hrabák, *Úvod do teorie verše*, Praha 1970⁴, str. 13: „K intonaci, která je v některých verších jediným objektivně daným nositelem metrického impulsu, přistupují často prvky další.“

sadou nedbalého stylu dospělých (*sim — prosím, se ví — to se ví, brí den — dobrý den; dje:re — ich habe die Ehre, ssgot — Grüss Gott!, sais pas — je ne sais pas, s'pas — n'est-ce pas* atd.).¹⁷

Tento způsob fonické stylizace, prozrazující krajní nedbalost při realizaci promluvy, je dětem — podobně jako melancholie — zcela cizí.

LES QUALITÉS PROSODIQUES EN TANT QU'ÉLÉMENTS PHONOSTYLISTIQUES DANS LE LANGAGE ENFANTIN

Le présage de l'essor des études du langage enfantin, lancé par Ant. Grégoire (*Lingua* 2, 1949, 355) fut justifié par une longue série de publications nouvelles consacrées à ce sujet. Ainsi assistons-nous à la naissance de la pédolinguistique et même de la pédophonétique, inaugurées à Brno où eut lieu, en 1970, un colloque international traitant ces disciplines.

Les résultats des recherches nouvelles font voir d'un côté que la tâche de l'enfant apprenant à parler est plus difficile qu'on ne le croyait, de l'autre, ils nous révèlent que l'enfant, dès ses débuts dans la parole, sait utiliser la grande richesse fournie par les qualités sonores de la langue parlée.

Dans la présente étude, l'auteur insiste sur les divers styles phoniques dont l'enfant se sert pour communiquer avec son entourage. Ces styles ont quelques traits communs et caractéristiques: changement de la vitesse de la parole, changement de la durée des voyelles, de l'intonation, de la force de l'accent et, finalement, un renforcement ou affaiblissement de l'articulation. Quelques-uns de ces styles sont bien difficiles à définir, mais il y en a qui sont fort typiques. Ce sont surtout le style emphatique, négligé, élevé, caressant (câlin) et même un style spécial, quand l'enfant joue „au petit bébé“. On peut chercher l'origine de ces styles, d'un côté, dans la fonction distinctive (où l'enfant compense son articulation encore imprécise), de l'autre, dans le plaisir des enfants de jouer avec la parole. La sensibilité des enfants pour la nature acoustique de la parole est prouvée aussi par leur penchant pour les expressions insolites, attirant leur attention par leur forme sonore („arrection“).

Ce sont les intonations qui sont le plus précieux renfort dans le langage enfantin. En ce qui concerne le „style négligé“, les enfants n'atteignent jamais le degré de négligence qu'on peut quelquefois remarquer dans le langage des adultes.

¹⁷ Zajímavé jsou tu i postřehy beletristické: „sim, ne ssóre, nevím; sli snad nebude vědět pan třík nebo pa bohluv.“ [Prosím, pane profesore, nevím; jestli snad nebude vědět pan Petřík nebo pan Drbohlav] — (A l a r i c h, *Medicina v županu*, str. 114.) — „Na všeobecnou žádost přidávala nakonec *Fialko ty krásná* a *Když léto slední sílá zdrav.*“ (Josef M a c h v překladu H e n r y h o povídky *Milování a švindlování v Americe*, str. 177.)